

RAPORT

10. avgust:

Nemačke jedinice zauzele Kotelnikovo, Krasnodar, Majkop i Pjatigorsk.

11. avgust:

Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito uputio Kominterni telegram u kome kaže da je podizanje jugoslovenskog poslanstva u Moskvi na stepen ambasade proizvelo težak utisak na sve rodoljube Jugoslavije, a naročito na pripadnike NOV pogotovu zato što je to učinjeno u vreme kad izbeglička vlada Kraljevine Jugoslavije otvoreno sarađuje sa okupatorima i nagrađuje sve dželate koji su ogrezli u narodnoj krvi. »Zar se ne može ništa učiniti« – kaže se u telegramu – »da sovjetska vlada bude bolje obaveštena o izdajničkoj ulozi jugoslovenske vlade i ovim nadčovečanskim stradanjima i teškoćama našeg naroda koji se bori protiv okupatora, četnika, ustaša itd. Zar ne verujete u ono što vam svakodnevno javljamo?... To može imati užasnih posledica za našu borbu. Podvlačimo: Jugoslovenska vlada sarađuje sa Italijanima otvoreno, s Nemcima maskirano. Ona je izdajnička u odnosu na naš narod i na Sovjetski Savez • •.«

12. avgust:

U Moskvi otpočeli višednevni razgovori (Moskovska konferencija) između predsednika vlade SSSR – Josifa Visarionoviča Staljina, predsednika Britanske vlade Vinstona čerčila i Avela Harimana, izaslanika predsednika SAD, na kome su razmatratii opšti planovi budućih saveznih operacija, čerčil ie Staljina upoznao sa predstojećim iskrcavanjem u Severnu Afriku i sa otvaranjem drugog fronta u Evropi u toku 1943.

15. avgust:

U Glamoč stigao iz Albanije delegat CK KPJ Dušan Mugoša i referisao generalnom sekretaru KPJ Josipu Brozu Titu o pomoći albanskim drugovima na stvaranju KP Albanije.

20. avgust:

Netnačke trupe izbile na desnu obalu Volge sevemo od Staljingrada. Istog dana nemački alpinisti zauzeli Elbrus, najviši vrh Kavkaza.

23. avgust:

V Buones Airesti (u Argentini) na inicijativu naprednih iseljenika iz Jugoslavije, članova Jugoslovenske narodne odbrane, osnovan komitet za nacionalno oslobođenje Jugoslavije, u cilju pružanja podrške i pomoći NOP-u.

31. avgust:

Na istočnom frontu, južno od Kaluge, nemačke snage održale liniju Voronjež — Mamon — Kalac — Kotelnikovo — Georgijevo — Labresk — Kerč.

Napad na Ključ su Prva brigada i neke jedinice Prvog, Trećeg i Petog odreda izvele po planu, počevši napad u 23 sata 27. jula. Mikan Marjanović s kurirom Vidovićem i svojim vodom uvukao se u utvrđeno mesto nekom voderinom, koja mu je poslužila kao izvrstan zaklon. Noć je bila oblačna, pa neprijatelj nije primetio Mikanove bombaše, tako da su se nečujno provukli sve do najužeg centra. Tek odatle, ispred sreskog načelstva, kao i iz na prepad zauzetih kuća u centru Ključa, bombaši su dali znak za opšti napad. Neprijatelj je u prvi mah pružio grčevit otpor, ali nije dugo trajao, osim u Tomaševića gradu. Iz jednog bunkera kod džamije je otpor pružen nešto jače, ali ne za dugo: privukao mu se, puzeći Mirko Kesić Keša i bombama ga likvidirao.

U jutro 28. jula otpor u Ključu je slomljen. Borba se vodila još samo u Tomaševića gradu, nad Ključem. Tada je po mene stigao kurir iz Operativnog štaba: Vrhovni komandant je tražio da ga što pre posetim zajedno sa Đurcom Pucarom. Procenivši da je zadržavanje u Ključu nepotrebno, dao sam još neka uputstva drugovima i otišao s mojim pratiocem Jandrićem, najpre u Lušci Palanku, da uzmem ono najosnovnije radi potpunosti raporta drugu Titu, a zatim – na Cincar, gde je bio Vrhovni štab.

Budući da je Ključ dugo bio opasni centar ustaških koljača, u više navrata sam skretao drugovima iz štabova pažnju da paze na ponašanje boraca. Pre odlaska iz još potpuno neoslobođenog Ključa, kad su planule neke zgrade, zapaljene bez ikakve potrebe, još jednom sam Ratku Marušiću i Iliji Materiću rekao da su mi lično oni »odgovorni za sve samovoljne postupke počinjene od strane vojnika, kao što je pljačka, maltretiranje civila, lična osveta i tome slična nedjela«. Zamenik političkog komesara Prve brigade Savo Kesar, takođe se tu zatekao kad sam opominjao na budnost. Čini se da me drugovi nisu dobro shvatili, iako je o tome bilo reči i u zapovesti za napad, a ta zapovest je pre napada pročitana svim četama, pred strojem. Dogodilo se ono čega smo se vrlo mnogo plašili. Bri-

gadni komitet je kasnije ocjenjivao da je čak »i držanje partijaca u akciji na Ključ bilo slabo, jer se nisu aktivno zalagali za dosljedno sprovođenje partijske linije, to jest odnosili su se prilično ravnodušno spram pljačkaških elemenata, koji su dolazili sa raznih strana paleći i vršeći povrlo dobro, dajući primjer hrabrosti i neustrašivosti«, svi negdje nasilje nad mirnim stanovništvom«. Pa iako su se svi borci, a komunisti posebno, u borbi za Ključ »pokazali vrlo dobro, dajući primjer hrabrosti i neustrašivosti«, svi su pozvani na partijsku odgovornost jer su »dopustili i takve slučajeve da su poneki partizani zapalili po neku kuću, koju nije trebalo paliti, a pojavila se i sitna pljačka, kada je grad počeo goriti, čitav zapaljen i od neprijateljske avijacije«. Problema je bilo zbog toga, što je »naše partijsko članstvo još mlado i neiskusno«, ali – i to je ocjena komiteta – »svi su bezgranično odani našoj Partiji, pa će uz pomoć starijih i iskusnijih drugova savladati sve navedene nedostatke«.

Vojni sud Prve krajiške brigade je odmah, 28. jula, osudio grupu pljačkaša. Dvojica od njih, obojica iz Ribnika, streljani su 29. jula. Istovremeno je suđeno i saradnicima okupatora. Mnogi su optuženi, ali osuđeni su samo oni o čijim zločinima su postojali dokazi. Petorica takvih je streljana: Ramiz Koljić iz Reizovića, Suljo Muslimović iz Ključa, Radža Brajić iz Ključa, Mile Babić iz Ramića i Šabo Kulmaš, takođe iz Ramića.

Još dok sam bio na putu za Lušci Palanku stigao me je, galopirajući, kurir Prve brigade s izveštajem o poslednjim borbama u gradu. Ratko mi je u tom izveštaju opisao i borbu za Tomaševića grad, gde je poginuo komandir jedne čete, Vojvodić, »kada je zvao svoje poznanike koji su bili u kuli, pa kako je zvao stojeći, nezaštićen, to su ga lako pogodili«. Sutradan su mi Ratko i Ilija poslali potpuniji izveštaj, hvaleći »snage koju su napadale Kamen, Želin i Tomaševića Grad i izvršile zadatke iako su to prirodno neosvojiva mjesta«, tako da je Ključ u podne 28. jula bio potpuno slobodan, ali je glavnina neprijatelja »uspjela da se pod zaštitom avionskih bombi i mitraljiranja izvuče u pravcu Sanskog Mosta«. Ratni plen je bio dosta velik, a među zarobljenima bilo je i dvadesetak ustaša, »a poginulo je u borbi oko 50 ustaša i više ranjeno«. Naše jedinice su izgubile 17 boraca, a četrdesetorica su bili ranjeni.

Po dogovoru sa mnom, pisali su mi Ilija i Ratko, »u gradu je uspostavljena komanda mjesta i postavljen ko-

mandant mjesta drug Mitar Kovačević« dotadašnji komandant bataljona »Soko«.

Prva brigada je imala naređenje da iz oslobođenog Ključa nastavi gonjenje neprijateljskih snaga prema Sanskom Mostu, da u tom pohodu likvidira ustaška uporišta u Ramićima, Krasuljama, Lištenici i Gornjoj Sanici, i da »goneći u stopu neprijatelja najveću pažnju posvećuje zavedenom muslimanskom stanovništvu«.

U Lušci Palanci, gde se već znalo za dolazak Vrhovnog štaba i proleterskih brigada, svi su s neizmernim uzbuđenjem govorili o tome. Tamo su bili i kuriri Vrhovnog štaba. Bačkonja, kao dobar domaćin, raspitivao se kod njih kako se živi u Vrhovnom štabu, oskudevaju li ili imaju dovoljno namirnica, treba li im nešto. Kuriri su bili škrti u izjavama. Bačkonji ništa nisu rekli o oskudici u Vrhovnom štabu, ali su zato meni priznali da se »ne živi bogznakako«. Zbog toga sam zatražio od našeg intendanta da »što je moguće brže« pripremi karavan s raznim namirnicama, »svakako i s dosta kave i cigareta«, za druga Tita i njegovu pratnju. Dragu Mažara sam zamolio da karavan »najkraćim putem, pazeći na moguće četničke zasjede« što pre dovede na Cincar, u privremeno sedište Vrhovnog štaba.

Sve što je trebalo obaviti u Lušci Palanci, obavio sam veoma brzo. Đuro je već bio krenuo i ja sam se potrudio da ga stignem na putu. Zajedno sa Đurom, iz Lušci Palanke, zapravo s Vodica, gde smo već bili smestili naš Štab, kao i Komitet, odjahao je i jedan od oficira iz Glavnog štaba Hrvatske, mladi i sposobni, vrlo hrabri Kordunaš, Miloš Kukić. Njega su Vlado Popović, kao i komandant i komesar Glavnog štaba, Rukavina i Bakarić, poslali k nama, da »u pravcu Grmeč-Bugojno« traži Vrhovnog komandanta. Drugovi iz Hrvatske su pre nas potpunije obavješteni o prodoru proleterskih brigada s Vrhovnim štabom: imali su pisma Ive Lole Ribara, koji je 30. juna iz Hercegovine (selo Dujmović) ilegalno, preko Ilidže i Sarajeva, otputovao u Zagreb, gde je bio predstavnik Kominterne Jože Koprinič i naši poznati obavještajci – Ivan Krajačić Stevo i Dragutin Saili. Lola je 7. jula pisao Vladi Popoviću, koji je bio kao i Glavni štab Hrvatske u Lici, da je Vrhovni štab »sa prve četiri brigade preduzeo jedan *veliki pokret* čiji će vojno-poMtički značaj biti ogroman i odlučujući«. Lola je drugovima iz Hrvatske također javio da druga Tita (pisao je: »Mog *Starog* prijatelja«) »možete

već sada tražiti na toj liniji dalje u pravcu Grmeč-Bugojno«.

Krenuo sam ujutro 29. jula. Negde kod Glamoča sam stigao malu kolonu Đure Pucara. Kasno uveče izbili smo na severne padine Cincara, malo poviše od Male Drežnice, pod 1704 metara visoki Kurozeb.

Svikli na sedla, nismo se zamarali jašući. Kurir 3. odre-da je smišljeno birao prečice. Dobro je poznavao predele jugoistočno od Ključa, istočno od Drvara, južno od Jajca i severno od Livna. Nije bilo potrebno da zagledamo u kartu.

Uglavnom sam vazdan ćutao, zamišljen. Trebalo je pod-neti raport Vrhovnom komandantu, a znao sam da on nije od onih koji samo slušaju i prihvataju, nego će razgo-varati, istraživati, želeći da se sve pojasni, pri tome će ocenjivati i očekivati ocene, analizirati i očekivati analizu, ne samo na planu naše slobodne teritorije, nego na opšte-jugoslovenskom, a onda i na svetskom planu. Je li mi ono Vesa Masleša nekom prilikom rekao: »Mudrost je druga Starog što u celini vidi detalj, što iz opšteg izvlači zaklju-čak za pojedinačno, i obratno«. Mnogo sam mogao reći drugu Starom: i o oslobođenim gradovima, i kako smo ih oslobađali, i o vojsci Krajine, koja je danomice rasla, i o već jednoj osnovanoj i drugoj, za osnivanje pripremlje-noj brigadi (i o planu za treću), o ljudima koji su pali, o hrabrosti Krajine, o neprijateljskoj ofanzivi na Kozaru i našoj u Sansku i Saničku dolinu, o četnicima, koji zaista više nisu na našem području predstavljali značajni vojni faktor, o planovima ... I Đuro je ćutao; i on je, verovatno, razmišljao o učinjenom i o onome što treba reći general-nom sekretaru Partije, kojeg je on znao iz lepoglavske »munjare«, kao robijaša.

Kuriri su nam rekli da su se po nas uputili 26. jula iz Donjeg Malovana. Nisu znali tačno gde je logor Vrhovnog štaba. Kurir iz našeg 3. odreda nam je ispričao kako je onog dana, kad je od druga Tita i Marjanca primio poštu za Operativni štab, padala kiša. Tada je Vrhovnog koman-danta doživeo kao izuzetnog čoveka. Drug Stari je bio sa-mo u vojničkoj bluzi, a kiša je postajala sve jača. Jedan od drugova iz pratnje – kurir Vrhovnog štaba nam reče: Isi-dor Brdarić – svukao je svoju kišnu kabanicu i pružio je drugu Titu, a on neće da je uzme, nego, veli, daj da se obojica stisnemo pod nju ...

U Donjem Malovanu smo predveče 28. jula zatekli i grupu proletera. Oni su nas uputili u logor Vrhovnog štaba. Uskoro smo i tamo stigli. Bilo je podignuto nekoliko šatora i još više sojenica od granja gustih četinara i kore starih debala. Kraj krševit, bez vode, pa su je za potrebe logora donosili borci Prateće čete pešačeći više od 10 kilometara od Glamočkog polja.

Borci su upravo primali večeru, kad smo stigli Pucar i ja s kuririma i pratiocima. Tada su svi članovi Vrhovnog štaba i njihova pratnja jeli iz istog kazana. Druga Tita smo zatekli ispred šatora u kojem je inače i spavao i radio. Bio je s grupom drugova iz Vrhovnog štaba i s rukovodiocima IV operativne zone, iz Dalmacije. Mislim da su bili komandant zone Vicko Krstulović, komesar Ivo Kukoč Jordan i načelnik štaba IV zone Maks Baće.

Vrhovni komandant je mršav, preplanula lica, u uniformi, s opasačem na kojem je pištolj. Umoran je, to se odmah vidi, ali nije neraspoložen. Dok se, krajnje srdačno, prisno, pozdravlja s nama, smeška se:

– Danas smo imali gadan obračun s bandom!

I sam Tito je, rekoše drugovi, sudelovao u okršaju u Donjem Malovanu. U selo su rano izjutra 28. jula iznenada iz Kupresa izbili ustaše – bataljon Crne legije. U Donjem Malovanu je bila grupa nepokretnih ranjenika. Štitila ih je samo jedna četa iz Treće proleterske brigade. Tokom dana za izvlačenje ranjenika angažovana je još jedna četa.

Vrhovni štab je bio oko 7 kilometara sjeverozapadno od Donjeg Malovana, u šumi. Tito nam je ispričao da ga je komandant 1. bataljona 3. proleterske obavestio oko 10 sati da »nadire Crna legija s bornim kolima od Kupresa prema šujici«.

– Mene je brinula sudbina ranjenika – pričao nam je Tito. – Kurir, iscrpljen, jedva se drži na nogama, kaže pomalo panično da ranjenici nisu evakuisani. Bogami, gadno. Odmah sam poslao kurira komandantu 1. proleterske u Duvno: sve snage baci na bandu i odbaci ih u Kupres... Ali nismo ovdje mogli čekati razvoj situacije. Otišao sam s drugovima na položaj iznad Donjeg Malovana. Neprijatelj je već bio odbacio sandžacke proletere. Tuče artiljerija, ustaše nadiru, oko nas mine eksplodiraju. Jedva smo izvukli ranjenike kroz šumu obilaznim putem ...

Bilo je već vrlo kasno. Prijatna, prohladna planinska

veče. Oko nas u polumraku iskre vatre. Malo dalje, u guštišu, tiha pesma.

Tito nam ukratko objašnjava raspored snaga. Nezadovoljan je što komunikacija Bugojno-Kupres nije prekinuta.

Đuro i ja, pripremljeni za izveštaje, bili smo kao nabijene puške – orni za raport. A Vrhovni komandant, smiren kao i uvek, mada vrlo mršav, s jakim borama na licu, izbočenih jagodičnih kostiju, s modrim očima koje su odavale umor, ali su i plamsale vedro, optimistički, kaže neka predahnemo, neka se najpre odmorimo. Šali se na račun Krajišnika: kako mu je jedan iz grupe Drvarčana – njih su iz našeg 5. odreda poslali nekoliko dana pre mog dolaska u Prateću četu Vrhovnog štaba, umesto grupe Slovenaca, koji su otišli u Glavni štab Slovenije sa slovenačkim kuririma – doneo ručak i kako ga je drug Tito upitao:

– Jesi li ručao? – a on, mada je ručao, sve se nešto snebiva, pa ga Vrhovni komandant ponudi svojim obedom:

– No, de, samo prezalogaji – našto moj Krajišnik (ako se ne varam, zvao se Šipka) navali i bio bi sve pojeo, da se Tito u jednom trenu ne diže od stola prekrivenog izveštajima:

– Ostavi, duže, i meni malo!

Svi smo se od srca smejali. A drug Stari se odjednom uozbilji, ostavi viljušku zagledan u me:

– Dobra ti je vojska, komandante. Prava vojska. Još na ovom našem putu nisam tako dobro organizovanu vojsku sreo... – sutradan, kad je sve naše izveštaje saslušao, imao je i prigovora. Kasnije će nam napisati:

J I »... Mi smo videli da je postupak vaših jedinica pri za-
uzimanju varoši u odnosu prema imovini građanstva ne-
pravilan. Drugovi kažu da se posle osvajanja gradova kon-
fiskuju odreda svi dućani, bez razlike kome oni pripadaju.
To je skroz pogrešno i politički štetno. Mi smo već jedan-
put izdali dokument o tome čija imovina podleže konfi-
skaciji i sada ponavljamo da konfiskaciji podleže samo
imovina ustaša i petokolonaša koji se istragom utvrde kao
takvi. Ali i kod tih konfiskacija treba paziti da se izvestan
deo u namirnicama i drugom ostavi ženi i deci, odnosno
obitelji dotičnih petokolonaša ili ustaša. Što se tiče imo-
vine drugih vlasnika i trgovaca, ukoliko su neke namirni-
ce ili roba potrebni za našu vojsku, onda to treba ili pla-
titi ili delimično platiti, a delimično izdati priznanicu. Tre-

ba paziti pri tome da se u prvom redu isplata takve robe vrši siromašnim trgovcima ili sitnim obrtnicima...«

Bojao sam se da nam zbog toga ne kaže da sektašimo, jer oceni li nas kao sektaše — jao nama! Ali nije to rekao. Kaže:

— Divan vam je narod, borben narod, dobro organizovan!

Kasnije, kad mu se javio izveštajem načelnik saniteta Vrhovnog štaba dr Gojko Nikoliš, moj drug iz Španije, koji je sa 700 ranjenika, u dogovoru s nama, otišao u zapadni deo Krajine, drug Tito mi je — očito zadovoljan, sa smeškom na licu, blistavih očiju — čitao:

»Doček koji je narod Bosanske krajine priredio našim proleterima bio je zaista veličanstven i uzbudljiv, nešto što mi još nismo sreli ni doživeli za ovih godinu dana borbe. Verujem da će uspomena na taj doček izvršiti snažan uticaj na moral naših ranjenika. Visoki vojnički duh, organizovanost pozadine, elastičnost u radu, izvanredna briga za bolnice poslužiće nam svima koji smo ovde kao uzor!«

Dok sam onih nekoliko dana, krajem jula i početkom avgusta, boravio u logoru Vrhovnog štaba na Cincaru, iznad Male Drežnice, drugu Titu je stigao još jedan izveštaj o Krajišnicima. »Dobri, jaki i zdravi momci, orni za borbu, što mi umnogome obezbeđuje izvođenje nameravanih akcija u čiji uspeh ne sumnjam« — pisao je Žujović. Pre nego što mi je to pročitao, drug Tito je, pomalo zamišljen, neočekivano za me upitao kakav je Rade Marjanac — i kao čovek i kao komandant. Kako sam ja već ranije, u prvom razgovoru o našim jedinicama o d sastavu štabova, dao Marjancu visoku ocenu, to sam i ponovio. Tito se škrto osmehnuo:

— Nije mi jasno zašto Crni — govorio je o Žujoviću — piše: »Drug Rade je dosta indiferentan i ne baš mnogo zauzimljiv i preduzimljiv«?

— Njegov je odred u poslednje vreme vrlo aktivan. Stisnuo je četnike u Mrkonjić-Grad i ne da im disati, četnici su tamo zajedno s ustašama ...

— I na mene je ostavio dobar utisak — kaže drug Tito. A onda se počeo smejati, glasno i prostodušno: — To i Crni kaže. Gledaj, piše za nj: »Daje dobar utisak«, a tamo opet »indiferentan«.

U prvom razgovoru s drugom Titom Đuro i ja smo mu želeli sve reći: i kako smo se organizovali, i kako smo pobeđivali, i kako smo grešili, i opravdati greške, koje se opravdati moglo, i izreći samokritiku za greške koje smo mogli izbeći... Tito je pomno slušao, ali bi i zapitkivao. Hteo je sve čuti. Đuro je drugu Titu izneo, u suštini, sve ono što su oni iz Komiteta onih dana pisali Isi Jovanoviću i Tempu, pre svega: o narodu Krajine, o tome kako se »pokazalo da je većina naroda u Krajini za dosljednu narodnooslobodilačku borbu«, a za ustaško-četnički sporazum je ustvrdio da je takav »da se okupator u taj sporazum ne može da osloni i zato je prisiljen da ponovo dovlači svoje trupe u Krajinu«. Analizirao je »jako previranje u masama koje su do sada bile pod uticajem četnika«, ustvrdivši »da je to previranje izazvano nizom uspeha krajiških partizana, kao što su herojske borbe vođene na Kozari, pad Prijedora, Krupe, Glamoča, Ključa, Petrovca i Sanice, i sve to poslije sporazuma četnika i ustaša«. Vrhovnog komandanta je zanimala svaka naša vojna akcija, i mi smo ih detaljno opisivali, ali više od svega zanimalo ga je raspoloženje naroda i organizovanost naroda. Đuro mu je govorio o narodnooslobodilačkim odborima (imali smo ih u svim oslobođenim selima, a u mnogim neoslobođenim mestima delovali su kao ilegalni organi narodne vlasti), o vanredno živoj, radnoj i političkoj aktivnosti omladine, o Antifašističkom frontu žena, o organizacijama pionira, o školama, o pripremama za žetvu, o bliskoj povezanosti naroda i njegove vojske ...

Kad sam drugu Titu rekao da imamo dobro naoružanih 15.000 boraca, učinilo mi se da mu je licem preletila senka sumnje. Ponovio sam brojku, a on se tad osmehnuo:

— Čuo sam, čestitam!

Govorio sam mu o podvizima Prve brigade i o već izdatoj naredbi da se formira i 2. krajiška brigada, a imali smo plan i za formiranje 3. krajiške. Istovremeno sam izneo i plan za formiranje Šestog odreda. Drug Tito je najpre govorio o odredu. »Sasvim je pravilno i potrebno«, kaže, a onda nam je o tome i pisao. »Nastojte da četničke bande na rejonu tog odreda politički razbijete i neutrališete, a zatim priključite poštenu dio u naše redove. U tom cilju razvijte jaku propagandu i iskoristite prisustvo i dejstvo partizanskih udarnih brigada ...«

Što se tiče našeg plana o formiranju novih brigada, Vrhovni komandant je, posle konsultacije s ostalim drugovi-

ma, pisao da ih to »raduje, kao i postavljanje druga Martinovića za njenog komandanta«. On nam je sam, prvi put kad sam mu spomenuo mogućnost osnivanja novih brigada, rekao da »među našim drugovima ima dobrih kadrova, moramo s njima pomoći Krajini«, pa je tad spomenuo i poručnika Ratka Martinovića, koji se pošteno tukao od prvog dana ustanka. Kako sam mu izneo zamisao da no-
• voformiranu brigadu usmerim prema Sanskom Mostu i Manjači, odmah se složio, jer smo tada govorili i o mogućnosti osvajanja Mrkonjić-Grada. »Na taj način biće Mrkonjić-Grad obezbeđen sa severa i njegova likvidacija će se lakše izvršiti«. Istovremeno je predložio — »ako možete«, rekao je — da neki bataljon iz Druge brigade izdvojimo »za akciju oko Mrkonjića«.

Naš predlog o osnivanju Treće brigade, rekao je da »rado pristaju«, »ali vam napominjemo da ne bi bilo zgodno da ispraznite sve teritorije odreda«. Vrhovni komandant je umeo da, na bazi naših najkraće iznošenih podataka, stvara najispravnije i dalekosežne zaključke. Ako već idemo na brigade, govorio je, »dobro je da pojedini udarni bataljoni ostanu kao samostalni na izvesnim teritorijama radi njihove zaštite« i radi »razvlačenja neprijateljske pažnje na širem prostoru«. Dijalog sa drugom Titom bio je pun plemenitih saveta. Sećam se kako nam je na Cincaru, i kasnije, u više susreta, još pre napada na Mrkonjić i Jajce, govorio:

»Formiranjem ljudstva u brigade, ono se i politički i vojnički mnogo bolje uzdiže; daje vam se prilika da možete brže koncentrisati snage za rešavanje krupnih vojničkih pitanja. No posle tih koncentracija snaga, pojedine brigade treba uputiti i u nove pravce kako bi se izbeglo vezivanje za frontove i eventualna neprijateljska opkoljavanja«.

Kad sam mu govorio o našoj zamisli, da što pre oslobodimo Mrkonjić, odmah se složio. Zatim ustaje, šeće, trenutak-dva gleda kartu razastrtu na stolu u njegovom šatoru. Onda kaže:

— Potrebno je dobro preseći sve tri komunikacije koje se stiču u Mrkonjić-Gradu. Isto tako bilo bi dobro da se Mrkonjiću priđe jednim obuhvatnim manevrom sa zapada i istoka.

Onom čudesnom jednostavnošću genija, Vrhovni komandant je davao primedbe i iznosio svoje predloge. Bio je

zaokupljen planom napada na Livno, ali i na Kupres. Njemu je još 14. jula načelnik Vrhovnog štaba, bivši kapetan Arso Jovanović pisao kako »zauzećem Kupresa dobijamo jedan oslonac za pokrete unaprijed«. O tome koliko je to zaista »oslonac za pokrete unaprijed« onih dana, krajem jula, na Cincaru smo više puta govorili. Mene je moje krajiško iskustvo poučilo da se na Kupres ne napada:

– Možemo ga blokirati s manjim snagama. Inače, biće puno žrtava ...

Taj predlog nije prihvaćen.

Kad je počeo razgovor o napadu na Livno, Tito se našao na Đurin i moj račun:

– Ne ljutite se, valjda, što sam angažovao neke vaše jedinice bez da sam vas pitao ...

Dva dana pre našeg dolaska na Cincar, 26. jula, odmah posle Marjančevih obaveštenja i pisma komesara Karabegovića, stekavši dosta jasnu sliku o rasporedu krajiških partizanskih snaga, zatražio je od našeg Petog odreda sadejstvo u napadu na Livno. Vrhovni komandant je o tom planu napada na Livno i Kupres vrlo detaljno raspravljao s drugovima iz IV zone i Marjancem, a zatim je, uveče 26. jula, zameniku komandanta štaba 5. odreda Milutinu Muraci pisao u Glamoč da će Livno biti napadnuto 29. i 30. jula (noću) i da bi trebalo da u napadu »uzmu učešće i jedinice vašeg odreda, oko 450 ljudi koji se nalaze u okolini Glamoča«.

Kad je kurir stigao u Glamoč, Morača je već bio otišao u Drvar, u štab Odreda, tako da su Titovo naređenje primili tek 24 sata kasnije. Tada su i čete drvarskog Udar-nog bataljona već – po mom prethodnom naređenju – bile povučene na unski pravac, jer smo mi krajem jula, posle ofanzive na Kozaru, očekivali neprijateljsku ofanzivu na Grmeč iz severnih i severoistočnih ustaško-nemačkih garnizona. Drug Tito mi je ujutro 29. jula pokazao pismo Nikole Karanovića, Nikole Kotle i Milutina Morače, da se ponovo »upućuje za Glamoč zamjenik komandanta odreda drug Milutin Morača i zamjenik politkomesara drug Kotle Nikola, koji će rukovoditi jedinicama našeg odreda u čiji bi sastav ušla i jedna četa bataljona 'Budućnost' – te da bi se imao broj 450 boraca«. Javljali su da bi te snage »mogle učestvovati u akciji na sela ispred Livna i na sam grad Livno tek 1. avgusta uveče«.

Dok sam ja bio na Cincaru, Morača i Kotle su već bili

u Glamoču. Tito ih je odmah posle mog dolaska obavestio da »smo bili prinuđeni da napad na Livno odložimo na neodređeno vreme, zato što su nas 28/VII – u 5 časova napale ustaško-domobranske trupe u jačini od 1200 ljudi sa nekoliko tenkova i topova«.

Prve večeri kod druga Tita, osim onih najosnovnijih obaveštenja, nismo mnogo govorili o vojnim i političkim pitanjima. Uz noge druga Tita ležao je lep pas, vučjak. Slušao je samo druga Starog i to samo zapovesti na nemačkom jeziku. To me je začudilo.

– Oteli smo ga Švabama. A sad je meni veran – kaže.

Bio je to poznati Luks, koji će nepunu godinu kasnije, na Zelengori, svojim teiom prekriti druga Tita i tako ga zaštititi od gelera avionske bombe. Luks je bio raznesen u paramparčad, a Vrhovni komandant ranjen samo u levu ruku.

Jedne od tih večeri, koje smo proveli s drugom Titom na Cincaru, video sam i suzu u njegovom oku. Bilo je to zbog pesme naših Krajišnika. Sedeli smo s njima pod šatorom, na panjevima. Pesmu je poveo Drvarčanin Ratko Letić. Snažno, ali tugaljivo pevao je o Marku Oreškoviću, o »nezglavljenom Krtiji«, kako reče drug Tito. I samog su me prožimali trnci, dok sam slušao pesmu o čoveku s kojim sam – komandant ja, a komesar on – izvlačio poslednju brigadu španskih dobrovoljaca iz Katalonije u februaru 1939. godine. Drugu Starom je zaiskrila suza u oku, a nije krio kretnju kad je obrisao. Kako je onih dana saznao za pogibiju mnogih svojih starih drugova, prijatelja s robije ili ilegalnog rada, znao je reći:

– Najstrašnija su vremena kad roditelji pokopavaju djecu!

Drugu Kardelju je baš u vreme mog boravka na Cincaru poslao pismo – i nama je o tome govorio:

»Mi smo ovog proleća izdržali veliku koncentričnu ofanzivu Talijana, Nemaca, ustaša i četnika u istočnoj Bosni, u Sandžaku, u Crnoj Gori i Hercegovini. Posle jednome-sečne teške borbe oko Rogatice, Jahorine, čajniča i Igmana kao i Foče, mi smo se iz Foče povukli sa dve brigade u pravcu Crne Gore i Hercegovine baš u momentu kada je i tamo bila velika talijansko-četnička ofanziva protiv naših crnogorskih i hercegovačkih bataljona. Posle teške i krvave borbe u Crnoj Gori i Hercegovini mi smo se pod neprestanom borbom ponovo povukli sa još tri brigade – dve

crnogorske i jedna sandžačka — u pravcu Foče i Kalinovika. Ovdje smo naše trupe malo odmorili i onda brzim maršom krenuli preko Kalinovika u pravcu Sarajeva i Konjica. Sa četiri brigade, kršeći na putu lako svaki otpor, mi smo jedne noći iznenada zaposeli prugu od Sarajeva do Konjica i uništili sve instalacije i mostove, a između ostalog i 40 lokomotiva. Pri tome smo zahvatili dosta veliki plen. Konjic, Kreševo, Prozor, Gornji Vakuf, Duvno itd. zauzeli smo vrlo brzo, bez obzira na očajnički otpor ustaša ...»

Video sam ga kako tužan diktira pismo:

»... Mislimo da i ti, druže Bevce, ne bi smeo ostati duže u gradu, već bi se morao smestiti negde na sigurnije mesto. Smrt Tone Tomšića nas je vrlo potresla, jer sa njim naša Partija gubi jednog od svojih najboljih rukovodilaca. Isto tako je naša Partija pretrpela ogroman gubitak smrću druga Končara koga su Talijani streljali sa još 25 drugova u Šibeniku maja meseca«.

Inače, bio je onih dana lepo raspoložen, dinamičan, žustar, vidovit u procenjivanju situacija, ali i duhovit. Sećam se kako je u jednom času pogledao na sat:

— Koliko je kod tebe? — upitao je u taj mah Pucara.

Pucar reče, a Tito se gotovo snuždi:

— Eh, ovaj moj opet kasni. A vi mi, Krajišnici, ne nabaviste bolji...

Đuro Pucar bez reči skide svoj sat s ruke i pruži mu ga:

— Ovaj ne kasni, izvoli!

Desetak dana kasnije, sredinom avgusta, drug Tito mi je poslao sat za Đuru, onaj isti kojeg mu je Đuro ostavio. Pisao je »Vraćam njegov sat i moram priznati da je veoma dobar i u slučaju da moj opet zataji moraćemo se menjati«.

Kad smo se na Cincaru fotografisali, dobro raspoložen drug Tito je zagrlio Miloša Kukica iz Glavnog štaba Hrvatske! našalio se na račun Dalmatinaca:

— Opomeni, druže — rekao je Kukiću — štab Četvrte zone. Ovdje smo zatekli njihove borce, a oni nas nisu htjeli primiti...

— E, nisu bili samo Dalmatinci, druže Stari. Bilo je i Krajišnika — pobuni se Kukić. A kako mi nismo znali o

čemu se radi, pop Vlado Zečević, onedavna član Partije i član Vrhovnog štaba, objasni nam:

Kad smo ovamo stigli, zatekli smo grupu boraca, čuvaju krave i volove. Zaiskali mi malo mleka i sira, bismo i nekog vola da zakoljemo, a oni: to ne može, nema odobrenja od štaba. Ja na to njima: dajte, drugovi, mleko je za ranjenike. Oni opet svoje: nema odobrenja od štaba, pa nema ni mleka, a o klanju ni pomena. Sluša to sve drug Stari, tu je, pored nas, diktira nešto drugarici Zdenki, diktira i sluša našu prepirku, a onda, prekipelo mu, valjda, veli: pusti, pope, ne prepiri se, nego daj da se zakolje što treba, pošalji ranjenicima a i za nas ostavi! Na to jedan od Dalmatinaca, narogušen, iskobeči se preda mnom, pilji u druga Staroga: ko li vam je taj, pa da meni naređuje! Imam ja svoj štab i znam šta radim. Nema mesa, nema ga, gospe mi! Drugi Dalmatinac je bio domišljatiji. Mora da je naslutio da mi nismo obična grupa, pa upita za druga Starog ko li je. Velim: drug Tito, a oni na to kao pomahnitali poskakaše, nestade ih, brzo počеше donositi i mleko, i sir, i volove zaklaše... Mene psuju: vražji pop, kao – mogao sam im odmah reći. ..

U našim razgovorima s drugim Titom sudelovao je i Savo Orović, najstariji među nama, pukovnik kojeg je kralj, baš u ono vreme kad sam ga upoznao, degradirao – jer je otišao u partizane. On nas je sve zajedno i svakog posebno fotografisao. Prisutni su bili i čiča Janko i Ivan Milutinović, a Ranković, Žujović i načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović su bili – svaki od njih na drugom sektoru – u štabovima brigada. Na Đilasa i Arsu drug Tito se žalio:

– Netrpeljivi su međusobno, stalno izazivaju sukobe. Gledaj ... – pružio mi je Dilasovo pismo od pre nekoliko dana: »Ovo što ja pišem odgovara realnim odnosima snaga, a ne praznoj kombinatorici...« Ovo o »praznoj kombinatorici« odnosilo se na Arsu, zbog kojeg se, pisao je Dilas, »zatrčavamo i satiremo«. U jednom pismu Arsi, Đilas traži da se »hitno dostavi drugu Starom da on razmotri situaciju«, jer on ne može shvatiti Arsine zapovesti. Prigovara mu: »Pišeš da mi moramo napasti s dva bataljona Bugojno, a tamo nema nikog, a sa dva D. Vakuf, a ko će gdje i šta sadejstvovati – ni slova. To je avanturizam, po mom mišljenju i vrtoglavica koja te obuzela od neuspeha kod Bugojna«.

Tada još nisam znao Đilasa ni Jovanovića. S prvim, Đidom, nikad nisam imao ozbiljnog posla (dobro sam shvatio ono što je Tito u nekoliko navrata, u vreme susreta na Cincaru, pisao: Đilas ispoljava navike praznog »filozofiranja« iako su događaji »pokazali da takva filozofija ne vredi ništa«), a s Arsom su se samo retko poslovi obavljali bez sukobljavanja (Tito mu je, kad sam bio na Cincaru pisao i prigovarao stalno »odgađanje napada«, nepotrebno »gomilanje većih snaga« i način ratovanja koji će ga »zaplesti u jednu frontalnu borbu«). Njih dvojica, Arso i Đilas, stalno su jedan drugog tužakali: Arso Đidu zbog filozofiranja i nerealnosti, a Đido Arsu su zahtevom da već jednom dade »neki jasan, konkretan zadatak, u skladu s čitavom situacijom u ovom prostoru«.

Sve vreme boravka na Cincaru pratio sam pomno zbivanja na ratištima. Borbe su vođene na svim pravcima. Na ročitu pažnju sam poklanjao sjedinjenim snagama I i II odreda, jer sam na njihovom pravcu očekivao nemačko-ustašku ofanzivu i 1. udarnoj brigadi, koja je sanskom dolinom prodirala prema nama. Još onog dana kad smo Đuro, Kukić i ja stigli na Cincar, drug Tito je u kratkom pismu požurivao 1. brigadu da što pre izbiye u područje Kupres – Mrkonjić. Ujutro 1. avgusta, komandant Ratko i komesar Materić su me obavestili da – izvršavajući »naređenje od Vrhovnog komandanta druga Tita i našeg komandanta druga Koste« – uspešno prodiru na istok, da spaljuju most na Sani i pripremaju napad na Vrpolje. U jednom od pisama koje sam im poslao s Cincara, obavestio sani ih – kako mi je to rekao drug Tito – da će njihova brigada od 1. divgusta. biti »1. krajiška udarna proleterska«. Ta vest, kao i poziv Vrhovnog komandanta da ga štab 1. brigade poseti, oduševila ih je.

Na Cincaru me je drug Tito zadržao četiri dana do 2. avgusta. Ne sećam se da li je i Đuro Pucar sve to vreme ostao tamo. Sećam se samo da je bio prisutan prilikom prvih izveštaja i dok sam izlagao plan naših operacija, jer – zapamtio sam – Vrhovni komandant je tada, kad sam spomenuo jačanje našeg uticaja, okrenuvši se Đuri rekao, kako je »potrebno da se organizira vlast, politička vlast, koja će moći da mobiliše, koja će sve one latentne snage koje postoje u našem narodu da iskoristi u jednom opštem smeru, a to je: borba protiv fašističkih zlikovačkih okupatora, borba protiv njihovih saveznika, naših domaćih izdajnika, ustaša, četnika«. To je kod Tita uvek bilo prisutno: nikad vojni uspeh ne izdvojiti od političkog, uslo-

viti jedan drugim. Gleda tako, sećam se, kartu naše velike slobodne teritorije, prekriva je u jednom momentu dlanovima, u očima mu paluca modar plamen:

»Tu bazu treba sada politički organizovati, učvrstiti naše vojne uspehe, proširiti i produbiti u narodu naš uticaj i uništiti u narodu svaki uticaj okupatora i njegovih domaćih slugu«.

August četrdesetdruge godine bio je topao i plodan. Žita su dobro rodila, i mi smo sve preduzeli da spasimo letinu. Samo na području našeg Petog odreda, pisali su mi Karanović i Došen, trebalo je »podići do 50 vagona žita i kukuruza zasijanih na napuštenom zemljištu«, a istovremeno su »za žetvu oko Sanice i Ključa« prvih dana augusta »uputili do 2.000 duša sa dovoljnim brojem proizvodnih sredstava«. Morali smo se jače osloniti na vojne i pozadinske vlasti s teritorija Petog drvarsko-petrovačkog i Prvog podgrmečkog odreda, jer su nam iz štaba 1. udarne brigade 30. jula drugovi pisali da »se pozadina Ključa pokazala... nesposobna za organizaciju toga posla«. U dogovoru s nama Ratko Marušić i Ilija Materić su izdali »uputstvo za organizaciju žetve na oslobođenoj teritoriji između Sanice i Ključa«. Detaljno su – objašnjavajući politički i ekonomski značaj žetve, razradili organizaciju tog zamašnog posla stvarajući »odbor za žetvu od šest članova:

a/ predstavnik našeg štaba u odboru, održavaće vezu između nas i odbora i pomagati čitavom odboru;

b/ drugi član odbora biće odgovoran za organizaciju same žetve i dizanje ljetine. On će imati prema potrebi svoje pomoćnike;

c/ treći član odbora organizovaće prevoz snoplja, tj. konje, kola, vozače i ostalo. I on će, naravno, imati prema potrebi svoje pomoćnike;

d/ četvrti član odbora organizovaće vršidbu na najpogodnijem mjestu u Bravskom...

e/ peti član odbora organizovaće ishranu žeteoca i čitavog osoblja organizovanog oko žetve. Ponijeti sa sobom što je moguće više hrane, kazana, porcija, kašika i sve ostalo. Ovaj član odbora unaprijed će organizovati kuvare i raznosae hrane ...

f/ šesti član odbora organizovaće prevoz žita sa mjesta

vršidbe u magazine, koje će odrediti intendatura Operativnog štaba... «

Osman Karabegović i Slavko Rodić su još za vreme mog bavljenja u Vrhovnom štabu, poslednjeg dana u julu, u Udarnu brigadu poslali našeg intendanta, spretnog i snalažljivog Bačkonju. Brigadi su savetovali »da razvije najživlju političku djelatnost u pogledu neosvojenih muslimanskih sela i četničkih sela Sokolova, Ratkova itd.«. Ratku i Materiću su prigovorili kako »nije dovoljno konstatovati da pozadina u tom kraju ne valja i orjentisati se prema Drvaru, nego je potrebna velika aktivnost s vaše strane kako bi se političko stanje što je moguće više popravilo«.

Komesar Operativnog štaba je u pismenoj instrukciji intendantu Bačkonji naložio da se s ključkom komandom mesta, koja pripada III odred, i u Sanici (I odred) o svemu dogovara, s tim što treba »uglavnom od njih da potiče inicijativa« u vreme kad je nama »najglavnija žetva«. Odbori za žetvu su organizovani i u Ključu i u Sanici.

Pri svemu ovome mislili smo i na porodice narodnih izdajnika. Od odbora i intendantata smo zahtevali da ustaško-četničkim ženama i deci trebaju »ostavljati potrebnu količinu ... da mogu živjeti«. U Ključu i Sanici smo organizovali javne kuhinje.

U to vreme Operativni štab je imao svojih dvanaest magazina i nekoliko stočnih farmi. U Drinićima, u tri farme, bilo je oko tri hiljade goveda. Ovce su bile u Petrovačkoj Suvaji, Bjelaju i Bravskom — oko pet hiljada ovaca. Živad i svinje. — javio mi je Bačkonja — »odmah smo dali bolnicama i vojsci, pošto nemamo vremena s tim da se petljamo«. Do kraja augusta imali smo u našim magazinima preko 300 vagona pšenice, 800 vagona kukuruza i 100 vagona pasulja, a u dane dolaska Vrhovnog štaba na našu teritoriju, onda kad sam Dragu Mažara poslao da pripremi karavan darova, intendant Operativnog štaba me je obavestio da »još u rezervama imamo oko 80 vagona žita, 12 vagona pasulja, 7 vagona masti, 120 vagona zobi za konje, a ima dosta šećera i duvana ... «

Ivan Milutinović, koji je rukovodio ekonomskim odeljenjem Vrhovnog štaba, bio je oduševljen našim »posebdom«. Na Cincaru je govorio drugu Titu:

– Lako je Krajišnicima ratovati, kad su bogati!

Tito je ostao ozbiljan:

– Krajina nikad nije bila bogata. Baš zato drugovima treba čestitati: organizirali su dobro i vojsku i narod, pa je i pravo da su siti.

Uoči mog odlaska s Cincara, baš kad sam hteo uzjahati Sokola, koji se obesno propinjao i džilitao, dobro istimaren i nahanjen, neko se gorko našalio:

– Mi često zobi nemamo ni za ljude, a ovaj konj ima koliko hoće!

– Daće oni i nama – reče Ivan Milutinovic.

Tito je i ovoga puta ostao krajnje ozbiljan:

– • Treba, drugovi, od Krajišnika učiti kako dolaziti do hrane. Uz koga je sav narod, taj sve ima. Bez naroda, mi srno ništa. S narodom, možemo sve ...

Da li stoga što sam nešto tada govorio, ili sam nešto bio zaboravio, pa se vratio u šator, ne sećam se, ali pamtim da sam uzde Sokola dao pratiocu. Nekoliko drugova iz Titove okoline tada htedoše, tiskajući se oko Sokola, da uzjašu obesnog zelenka, brzog i žilavog kozaračkog konjića, kojeg mi je još u proleće darovao Drago Mažar. Prvog koji je uzjahao Soko je zbacio, a zatim još dvojicu. Neko od članova Vrhovnog štaba zatraži da im ostavim konja:

– Već ćemo mi njega ukrotiti!

Bilo mi je žao Sokola. Pomilovao sam ga i pružio mu kocku šećera:

– Ako je već tako, najbolje je da ga ostavim drugu Starom.

Tito se tad nasmijao;

– Zadrži ti zelenka. Ovi bi da ga krote, a konja treba voljeti!

Nekoliko dana kasnije, kad sam po pratiocu Gajiću slao izveštaj Vrhovnom komandantu, Tito ga je – očito u šali – upitao što nije dojahao Sokola. Gajić mi je kasnije pričao kako se lecnuo i, ne razmišljajući mnogo, odgovorio da nije hteo, jer da bi mu ga neko od drugova iz Vrhovnog štaba uzeo.

– E, to ne može – pričao je Gajić kako mu je Tito tako rekao – Konj je Kostin, i neka mu ga...

No, pustimo priču o Sokolu. Drugo je nešto bilo važno: daljnje operacije, organizovanje pozadine, uvođenje čita-vog naroda u rat i – to je Tito posebno naglasio – smeštaj ranjenika. Obećao sam drugu Titu da ćemo »što je moguće brže«, po našem dosadašnjem iskustvu, izgraditi bolnice i obezbediti dobar smeštaj svim ranjenim proleterima i Igmancima, koji su još trpeli posledice zimskog marša. Iz Blagaja sam poslao kurira u Drvar, zatraživši od drugova iz Petog odreda da »neodgodivo« počnu »izgradnju zgrada za smeštaj oko 400 ranjenika iz proleterskih brigada«, a već 6. augusta Karanović mi je pisao da su »preduzeli izgradnju... zgrada za smeštaj ranjenika, i to iz I krajiškog odreda 300–400 ljudi, iz Udarne brigade 25 ljudi i od proleterskih brigada 400 ljudi«. Za Igmance sam se naročito brinuo: bili su to divni, mladi drugovi, borci naše Prve brigade, koji su nastradali u januarskom maršu na Igmanu. Neke od njih sam znao iz istočne Bosne – iz Rogatice, Foče i kalinovičkog fronta. Zadužio sam za njih Bačkonju, koji me je ubrzo obavestio da ih je »smestio pomoću narodnooslobodilačkih odbora u komandi mesta«. Moj donedavni pratilac, Duško Kerkez, koji je postao komandant mesta Sanica, javio mi je da su »Igmanci sretno stigli i vrlo zadovoljni«.

Dok sam bio na Cincaru, početkom augusta, situacija u dolinama Sanice i Sane se zapetljavala. Nemačko-ustaške snage su vršile stalni pritisak iz Sanskog Mosta na jug i preko Manjače i Zmijanja na zapad. Neprijateljski pritisak nije popuštao ni u unskoj dolini, od Novog na jug, tako da smo mi sve to vreme realno procenjivali o mogućnostima koncentrične okupatorsko-kvislinške ofanzive na veliku slobodnu teritoriju Podgrmeča.

Od Udarne brigade, koja je oslobodila saničku dolinu i organizovala s narodnooslobodilačkim odborima žetvu nismo, uoči mog odlaska s Cincara, imali izveštaj o najnovijoj situaciji. Titu sam obećao da ću poći u susret Udarnoj i pospešiti njen manevar u smeru jugozapada, prema Kupresu i Bugojnu, jer je Vrhovni komandant tražio njeno povezivanje s 2. proleterskom. Pre toga trebalo je da obidem položaje našeg Trećeg odreda i da s komandantom Marjancom i komesarom Vlatkovićem vidim može li se narednih dana u sastavu odreda formirati Kupreški bataljon. (Formiran je nekoliko dana kasnije; komandant Nedeljko Manojlović, komesar Ignjat Marić.) Najvažnije je bilo da čete već tad orpevanih komandanata

Simele Šolaje i Dušana Metlica Metle obidem i da drugovima pomognem u pripremama za naredni napad na Kupres u sadejstvu s proleterskim bataljonima. Na tom području, u trouglu Kupres – Donji Vakuf – Bugojno bila je razmeštena i 2. proleterska brigada, pa je trebalo da posetim i štab te brigade.

S drugom Titom smo se oprostili ujutro 2. augusta. Đuro je otišao ranije; sam se vratio u Podgrmeč. Osim Ratka Martinovića, koji je sa mnom pošao kao novoimenovani komandant novoformirane 2. krajiške brigade, Rade Marjanca, koji je došao po mene na Cincar, i mojih pratilaca Kerkeza i Jandrića s nama se vraćao i operativac Glavnog štaba Hrvatske Miloš Kukić.

Jašući uskim stazama, mahom kroz šumu, izbili smo u rano popodne pred Novo Selo, zapadno od Kupresa. Tu, kod Blagaja, u Šemenovcima, Mrđanovcima i Novom Selu, u brdovitom kraju, 2. proleterska je bila još od 24. jula i odatle je već u nekoliko navrata napadala ustaške utvrde oko Kupresa i sam Kupres.

Štab 2. proleterske, smešten u ovećoj seljačkoj kući, vrvio je kao košnica. Marjanca su tu već svi znali: od 19. jula on posećuje štab 2. brigade. Nas je tu dočekao i član Vrhovnog štaba Sreten Žujović, stari srbijanski komunist, koji je bio još u Gorkićevom Politbirou Partije. Bio je to razborit, zanimljiv čovek od kojeg se uvek moglo čuti i interesantno mišljenje i pametan savet.

U novoselskom štabu 2. brigade upoznao sam i jednu već legendarnu revolucionarku o kojoj sam čitao pre rata u ilegalno štampanom »Proleteru« da je primer herojskog držanja pred klasnim neprijateljem. Bila je to Spasenija Babović Cana, partijski rukovodilac brigade, to jest zamenik komesara Milinka Kušića, kojeg sam nekoliko dana kasnije vrlo rado »preuzeo« u krajiške jedinice i rasporedio ga u štab naše 1. brigade.

Još se nismo ni raskomotili, još u onom prvom srdačnom partizanskom prepoznavanju i upoznavanju, a eto dvojice kurira iz Vrhovnog štaba. Nosili su pismo za Sretena Žujovića Crnog. Tito je pismo poslao kratko posle našeg rastanka. Crnome je javljao da smo oslobodili Šujicu i Duvno i da je »u toku prošle noći prikupljeno 7 proleterskih bataljona I i III brigade + 500 ljudi V krajiškog odreda za napad na Livno.« Tito je Crnome pisao i o mogućnosti novog napada na Kupres. Ovoga puta Ti-

to nije insistirao na napadu, jer — možda posle onog razgovora na Cincaru o tome da osvajanje Kupresa nije neophodno — nije bio siguran može li se »učiniti nešto više do jedino demonstraciju prema Kupresu i prekid komunikacije Kupres — Bugojno«. Piše Crnome da sam proceni i odluči. Sam Tito je bio više sklon demonstrativnom napadu, nego bitki za grad »do dolaska Udarne krajiške ili do likvidacije Livna«. Tito je tada očekivao — u 10 sati 4. augusta — da će naša Udarne brigada u zonu Kupresa izbiti možda i pre pada Livna. Verovao je da ću ja (»drug Košta, koji je verovatno već kod vas«) ubrzati pokret 1. krajiške. Tek nekoliko sati kasnije, oko podneva 4. augusta Vrhovni komandant je obavešten da je pokret Udarne brigade u pravcu jugoistoka onemogućen. Ja sam to saznao uveče, kad me je, nešto pre odlaska iz štaba 2. proletherske, našao kurir Ratka Marušića. Taj kurir je išao nasumce, ali po onom čudesnom instinktu partizana koji i kad ne zna jasne naznake ipak ide upravo tamo gde treba stići — stiže upravo tamo gde je neophodno. Ratko Marušić je istovremeno poslao dva identična pisma — jedno za Vrhovnog komandanta, a drugo za mene. Pismo Titu je sačuvano:

»Odmah po primitku naređenja izvršena je koncentracija brigade, koja je bila u akciji na neprijateljsko uporište Sanicu. Brigada se koncentrisala i spremila za pokret 2. VIII. Međutim je neprijatelj prodro preko četničkih terena Manjače i Zmijanja u jačini od jednog bataljona ustaša i jednog bataljona Nijemaca sa 4 tenka i kamionima... Namjera neprijatelja je da zauzme Ključ i spoji se cestom preko Vrhpolja sa Sanskim Mostom, odakle navaljuju druge neprijateljske snage, sa ciljem da ponovo zauzmu novooslobođenu teritoriju pošto je to najplodnija teritorija u ovom kraju... Neprijatelj se nalazi u Ribniku i Zableću sa tenkovima i mi smo u dogovoru sa zamjenikom komandanta Operativnog štaba donijeli zaključak da se zadržimo ovde pai' dana sa zadatkom da napadnemo i razbijemo neprijatelja tako da omogućimo žetvu, koju vrši naša pozadina ... «

Nisam bio siguran da li je kurir Udarne brigade na vreme stigao i na Cincar i da li je drug Tito obavešten o izmenjenoj situaciji, pa sam mu predložio da se predlog 1. krajiške prihvati. Ali kad je — petog popodne — stiglo moje pismo na Cincar, Titov kurir je već bio na putu za sansku dolinu s porukom Marušiću i Materiću:

».. Ostanak vaše brigade na tom terenu u takvoj situaciji ne samo da je opravdan, nego i nužan. Učinite sve što možete da se ta neprijateljska grupa potuče i uništi. Po razbijanju te ustaško-švapske grupe preduzmite naređeni pokret... U slučaju da primite kakvo naređenje od druga Koste da drugačije radite, onda postupite po našem naređenju, a njega obavestite o istom. On je otišao u Blagaj da vas tamo sačeka ... «

Istovremeno je Vrhovni komandant, preko štaba 2. proleterske, odnosno preko Crnog, obavestio i mene; nije znao da sam ja još uveče 4. augusta primio Marušićevo pismo. Tito me je u desetak redaka obavestio o izmenjenoj situaciji, a ujedno me obradovao veću »da su naša I i III brigada (7 bataljona) zauzeli Livno«. Opomenuo me da ni u kom slučaju ne idem sam i da u svakom pravcu šaljem po trojicu kurira, jer — piše — »imamo izveštaj da su se po šumama oko Crnog Vrh između Glamoča i Drvara razmislile četničke bande koje su pobile iz Ključa i iz Mrkonjić Grada te ugrožavaju naše kurire i transporte na toj prostoriji«. Drug Tito je tražio od mene da — u očekivanju napada na Kupres — u sadejstvu s 2. proleterskom vršimo stalne slabije demonstracije i iznurravamo neprijatelja i da svakako naredim »III odreda da prekine veze Kupres — Bugojno, ne bi li nekako zarobili te ustaše s tenkovima«. Budući da sam mu ja prethodno, na Cincaru, bio predložio da deo snaga Trećeg odreda prebacimo na istočnu obalu Vrbasa radi širenja ustanka u centralnoj Bosni, Vrhovni komandant me je 5. augusta upozorio da to odgodim dok se ne raščisti situacija oko Kupresa.

Zbog odlaganja dolaska 1. krajiške i novih zadataka Trećeg odreda ponovo sam se sastao s Crnim i drugovima iz štaba 2. proleterske brigade. Crni je već bio, posle našeg rastanka 4. augusta, obavestio druga Tita da smo on i ja »razgovarali o stvarima koje se tiču ovdašnjih akcija i kolaboracija i saglasnosti akcija naše II brigade, ovdašnjih jedinica i Krajiške udarne brigade«. Pisao je drugu Titu o rasporedu snaga, o prodoru preko Vrbasa, o dolasku Udarne brigade što će »omogućiti svršavanje zadatka na ovom terenu«, pa uz to dodatak: »o svim ovim stvarima smo prodiskutovali i proventilirali sa drugom Kostom«.

Kad sam po drugi put stigao u štab 2. proleterske Crnog sam zatekao kako ljutito više na drugove iz štaba. Ra-

dilo se o neakvim konjima i o komesaru Kušiću, kojem je Crni srdito vikao da je »obična vrdalama«. Tek kasnije, kad mi je pokazao Titovo pismo (» .. dobili smo 6 konja, mrcina, od II brigade. Recite im da mi znamo da su to konji iz njihove komore, a ne oni koji su u Zloselu zaplenjeni. Čak su i obeleženi. Zato smatramo odgovornim druga Kušića i smatramo da bi trebalo da prestane s tim neslanim šalama ... «) shvatio sam razložnost Žujovićeve ljutnje.

U kupreškom kraju, zapravo u obilasku položaja Marjančevih, odnosno Šolajinih i Metličevih četa, koje su bile desetak-petnaest kilometara severno od Kupresa, zadržao sam se nekoliko dana, a onda sam morao otići u Operativni štab. Ratko Martinović i Miloš Kukić su otišli ranije – Martinović u Bošnjake, gde je trebalo da sačeka prikupljanje jedinica predviđenih za ulazak u sastav nove, Druge krajiške brigade, a Kukić u Liku, u Glavni štab Hrvatske. Moj pratilac Duško Kerkez i ja smo sami putovali. U Glamoč smo stigli veoma gladni. Za hranu ništa nismo našli, pa je Kerkez od neke žene kupio šerpu punu šumskih jagoda. Teško su nam pale, naročito meni, i kad smo došli u selo Rore, podno Šatora, zapadno od Glamočkog polja, bilo mi je jako zlo. Počeo sam povraćati i Kerkez se zabrinuo. Hteo sam da produžimo, ali on se okomio na me:

– Mene je Partija zadužila, ja odgovaram... – počeo mi je držati pridiku. I tako smo se zaustavili pred nekom osamljenom kućom. Znali smo da je to četničko selo, ali nismo se plašili od četnika – bili su daleko od Rora. Problem je bio u tome što tu ni hrane nismo mogli dobiti. U kući pred kojom smo se zaustavili zatekli smo samo jednu ženu. Dok sam ja, iznuren od mučnine i povraćanja, umorno sedeo na panju u dvorištu, čuo sam Kerkeza kako se popire s domaćicom. Tiho ga zovnuh:

– Kad ti kaže da nema, moraš joj verovati. Nego traži kosu, nakosi malo zobi i barem konje nahrani...

Kad je nahranio i natimario konje, ponovo je ušao u kuću. Ovoga je puta lukavo pitao domaćicu pije li kave i bi li da joj malo dade. Kave je on, i šećera, uvek imao uza se. Znao je da volim kavu. Žena u početku nije verovala da neko sad ima kavu, a kad je pomirisala, pa onda i mrvicu okusila, bila je zaprepastena. Istog trenu je odnekud izvukla nekoliko jaja, a onda i uštipke ispekla.

Pre nego nam je dala da jedemo, iznela je i politrenjak rakiye, što mi je naročito godilo.

Uveče toga dana u Prekaji smo našli neke jedinice Prve brigade, kratko se tu zadržali i već sutradan smo bili u našem štabu na Grmeču, gde sam ostao do 10. augusta, kad me Vrhovni komandant ponovo pozvao na Cincar: trebalo je da me obavesti o tome kakve je operacije zamislio posle oslobođenja Livna i očekivanog oslobođenja Kupresa. Pre odlaska na Cincar, stigao sam, ujutro 12. augusta, u Blagaj, gde sam zatekao delove jedinica koje su prethodne noći napadale Kupres. Tu sam saznao za neuspeh i, što je bilo najgore, za velike gubitke. Među onima koji su poginuli, bili su i proslavljeni komandanti iz Trećeg krajiškog odreda – Simela Šolaja i Duško Metlić.

Čete ibataljona »Pelagić« i »Iskra« su u noći 11. i, 12. augusta potpomagale napad proleterskih jedinica. Snagama su komandovali i Crni, i Savo Orović, i Pavle Ilić. Opredelili su se za totalni obruč i koncentrične juriše 2. proleterske, 4. proleterske, 10. hercegovačke i dela 3. proleterske uz pomoć bataljona »Pelagić«, »Iskra« i Kupreske čete III odreda. Naših trinaest bataljona je uzaludno krvarilo – dalje od ulaza u vanredno utvrđeni Kupres 'nisu stigli.

Šolaja i Metla su svoje čete uveli u bitku spuštajući se padinama Male Plazenice. Prvi su prodrli u grad. Komandant 2. brigade, iznuren od nesna i besan zbog neuspeha, ujutro mi je pričao kako su Šolaja i Metlo bili zajedno s njim i Kušićem, kako su njihove janjsko-pljevske čete odlučno nasrtale, kako su borci »Iskre« i »Pelagića« neiskusno prilazili bunkerima (»Nisu znali da se privlače, kao naši proleter, nego su jurnuli«), kako su ih dočekali gusti mitraljeski rafali i neke pokosili, a onda počelo uzmicanje... Tada su Šolaja i Metlo – pričao mi je Đurić – izleteli ispred posrnutog streljačkog stroja. Šolajin glas je sve nadjačavao:

– Ne uzmičite, juriš, sokolovi!

Posle trenutnog povijanja, proređeni redovi »Iskre« i »Pelagića« su se sredili i nanovo, sledeći Šolaju i Metlu, jurnuli na bunkere. U tom ponovljenom napadu pala su obadva komandanta.

Strahovito me je pogodila pogibija dvojice naših komandanata. Šolaju sam posebno voleo. On je u Janju i

Pljevi od prvog ustaničkog pucnja bio pojam herojstva. U onom kraju, gde je posle Drenovićeve izdaje došlo do snažnog previranja, Šolajino stameno opredeljenje za narodnooslobodilačku borbu bilo je od neprocenjive važnosti. Zbog njegove neobično velike popularnosti, ne samo u Janju i Pljevi, nego i na Manjači i Zmijanju, hteo sam ga početkom augusta poslati na Zmijanjsko područje, da bi svojim uticajem pospešio raslojavanje u četničkim redovima. Tada smo se sreli kod njegove kuće u gotovo besputnoj Pljevi, između reke Plive, u seocetu Majevac. Dugo je čutao posle mog predloga. A kad je progovorio, bilo je očito da se suspreže:

- Naređuješ li ti to, komandante?
- Samo predlažem, druže Simo.
- Ne bih, ako se ne mora. Može posle oslobođenja ustaškog gnezda Kupresa. Pošalji me iz Kupresa ...

Na tome smo i ostali, na žalost.

Tako smo ostali bez Šolaje i Metlića. U jednom od naređenja Trećem odredu, u vezi s tim, pisao sam kako je jasno, da će rukovodstvu Odreda sad »biti u mnogome otežan rad«, ali — sama smrt nije razlog za odustajanje nego za još veću borbenost, pa sam tražio: »smrt tih naših najboljih drugova politički iskoristite«, jer »baš njihova smrt treba da bude potstrek cijelom vašem odredu na još veću aktivnost u borbi protiv neprijatelja«.

Gubici, pa ni smrt najboljih boraca Pljeve i Janja, nisu bili dovoljan razlog da se odustane od daljih napada na Kupres. Kad sam 12. augusta stigao u Blagaj, Žujović, Orović i ostali drugovi su me obavestili da su već razradili plan novog napada i da će u tom napadu, uveče 13. augusta, sudelovati i naša Prva brigada, koja je upravo bila na maršu prema Blagoju. Zbog toga sam odlučio da pre odlaska na Cincar sačekam krajiške udarnike.

Pre brigade u Blagaj su stigla dva kurira. Od njih smo saznali da su Ivica Marušić Ratko i Ilija Materić 11. augusta otišli na Cincar kod Vrhovnog komandanta. Brigada je u Blagaj stigla bez komandanta i političkog komesara, predvođena od Voje Todorovića i Save Kesara. Znali su da ih proleter i predstavnici najviše komande čekaju u Blagaju, i zbog toga su se pripremili da uđu kao da su na paradi. U stroju je bilo 947 boraca svrstanih u tri bataljona i četu pratećih oruđa. Svi borci su bili uredni,

utegnuti opasačima, izvanredno naoružani, raspevani, tako da su izazvali pravo oduševljenje među proleterima i drugovima iz vojno-političkog rukovodstva. Krajišnici su dobro znali da će najjači dojam ostaviti ako borce na kraju redova najbolje naoružaju i ako tamo marširaju oni u najboljim uniformama. Tako su najbliže do nas marširali oni koji su nosili 23 mitraljeza i sedamdesetak puškomitraljeza, a na čelu čete pratećih oružja nastupala je zaprega sa protutenkovskim topovima. Orović mi čestita:

— To je vojska, bravo!

Sreten Žujović malo kasnije čestita Todoroviću i Kesaru:

— Po izgledu boraca se vidi da samo čekaju da se iskažu ...

A za iskazivanje je bilo dosta prilika: i sutradan, uveče 13. augusta na Kupresu, i narednih dana. U tom smislu sam nešto rekao Krajišnicima, a onda sam zajedno s njima otišao do sela Rastičeva, gde smo očekivali dolazak Marušića i Materića sa Cincara.

Rukovodioci Brigade su se sa Cincara vratili oduševljeni Vrhovnim komandantom, ali i tužni zbog toga što je bilo nemoguće da 1. krajiška dobije naziv »proleterska«. Vest me u prvi mah zbunila: znači li to da Vrhovni štab sumnja u Krajišnike? Nije se radilo o sumnjama, nego 0 intervenciji iz Kominterne, koja je zahtevala da se ne stvaraju proleterske brigade. Tito mi je na Cincaru ujutro 13. augusta pokazao moskovsku depešu i svoj odgovor od 12. augusta: prihvatio je zahtev iz Moskve.

»... Slažemo se s vama da brigade treba nazivati samo udarnim, a ne proleterskim ... «

Ratko i Ilija su mi rekli u Rastičevu (a to su i napisali Operativnom štabu) da je Prva krajiška od Vrhovnog štaba dobila naziv: Sedma narodnooslobodilačka partizanska udarna krajiška brigada. »Zbog vanjske situacije ostaće proleterskim brigadama samo Prva, a možda i Druga brigada.« I Druga krajiška, čije smo formiranje naredili 2. augusta, dobila je novi naziv — Deveta NOPKU brigada. Ratko i Ilija su pisali da se stvara još nekoliko brigada 1 da se »već govori o stvaranju divizija«.

Pre susreta s Titom, prilikom razgovora sa štabom Prve krajiške (novi naziv nikad nije saživeo!), mene je zanimalo da li se Vrhovni komandant definitivno opredelio da i

Prva napada Kupres, ili je možda prihvatio moj predlog: »Ako naša I brigada nije neophodno potrebna za operacije oko Kupresa, to mi predložimo da se ona uputi na sektor Trećeg krajiškog odreda i da u zajednici sa tim odredom zauzme Mrkonjić Grad.« Objašnjavao sam u tom pismu, koje sam rano ujutro 12. augusta po kuriru poslao na Cincar (u nadi da će stići dok su drugovi iz Prve brigade još kod Tita), da bi to jako korisno bilo iz razloga što četnici Drenovića, koji se nalaze u okolini Mrkonjića, pokazuju znakove demoralizacije i dezorganizacije, a sa likvidiranjem Mrkonjića uzelo bi se njihovo jedino uporište u Krajini i olakšalo bi u mnogome nastupanje Druge krajiške udarne brigade u pravcu Banje Luke«.

Nije bilo odgovora o odustajanju od napada na Kupres. Kad su Ratko i Ilija bili kod Tita, on čak još nije ni znao kako se operacija odvija i da je napad izveden u noći 11. i 12. augusta propao. Tito je samo komandantu i komesaru rekao da će Prvu krajišku »po svršenim zadacima na ovom sektoru uputiti u pravcu o kojem je pisao drug Košta«. Takođe im je rekao da će se kao i pri štabovima ostalih brigada, i pri njihovom štabu formirati politodjel, »potčinjen neposredno CK KPJ«. U vezi s tim, Marušić i Materić su — prenoseći smisao razgovora na Cincaru — pisali: »Vojnički naša brigada je dobra i po našim opažanjima odskače od drugih jedinica, a za politički nivo pobrinuće se drugovi iz politodjela.« Tada je određen i rukovodilac politodjela — dotadašnji komesar 2. proleterske Milinko Kušić, jedan od najsposobnijih među onima koje smo u augustu dobili od proleterskih jedinica.

Popodne 12. augusta rastao sam se od drugova iz Prve brigade i sa Savom Orovićem. Kao što sam i ranije govorio, na Cincaru, nisam mnogo očekivao od napada na Kupres i nije mi se mililo da čekam rezultate novih napada.

Već 12. augusta uveče bio sam ponovo kod Tita.

Zadržao sam se tek nekoliko sati. I ovoga puta sam ga obavestio o rasporedu naših snaga prema Uni i Novskoj Planini, prema Bosanskom Grahovu, na Kozari (»Naš odred broji sada 900 ljudi, 800 karabina, 40 puškomitraljeza. Ovo brojno stanje ne odgovara moralnom stanju naših četa i po svom kvalitetu ne predstavlja udarnu moć odgovarajuće vojne jedinice, nego se može kazati da je polovina sposobna za borbu, a polovina mladića je sa fizičkim nedostacima«), gde srno imenovali novi štab od-

reda (komandant je Josip Mažar šoša, a komesar Boško Šiljegović), da na terenu Ključ – Vrhpolje – Sasina – Bronzani Majdan – Banja Luka ponovo stvaramo Šesti odred pod komandom Drage Mažara i Ilije Došena (»u ovaj odred smo uključili Ribnički bataljon, Manjački bataljon i Drugi bataljon Petog odreda... sa zadatkom da raščisti Manjaču i okolinu Mrkonjića od četnika i da zajedno s 2. brigadom prodiere prema Banjoj Luci«)... Od kraja jula smo očekivali ofanzivu na Grmeč, ali tad su već bili svi nemački napadi od Novog obustavljeni, pa – obavestio sam Tita i u pismu i u razgovoru – »zaključujemo da zasada nema veće opasnosti po Grmeč«.

Tita sam obavestio i o formiranju Druge i Treće brigade.

Govorio sam kratko, uglavnom činjenice. Vrhovni komandant je situaciju šire izlagao, na čitavom našem bojištu, a analizirao je i odnose na svetskim bojištima. Iako nije bilo nekih konkretnih podataka o promeni odnosa snaga u korist sila antifašističke koalicije, ustvrdio je da će do kraja godine antifašistički blok preći u ofanzivu. Bio je zadovoljan rezultatima postignutim prodorom proletherskih brigada. Spajanjem sa krajiškim i dalmatinskim jedinicama postignut je prvi cilj ofanzive, a sad – šireći slobodni teritorij – treba na teritoriji zapadne Bosne i Hrvatske formirati još jače partizanske jedinice, sposobne da rešavaju i krupne ratne zadatke od strateškog značaja za dalji razvoj narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

To su bile osnovne teme razgovora s drugom Titom na Cincaru 12. augusta. A zatim: Kupres i Šolajina pogibija. Pustio me da dugo govorim o Šolaji. Jasno se videlo koliko mu je teško pala Simelina smrt. Ponavljam sam:

– On nije bio samo komandant, već prekrasan čovek!

Dve bore, elipsaste na Titovom licu, kao da su se probudile i poput dveju suhoreka isekle su ga i splasle na bradi, gotovo nad vratom. Jedva mu čujem glas:

– Narod ga je voleo, toga Šolaju?

– Stotine pesama je o njemu ispevao. I o Metli...

I ikako je Tito ćutao, duboko ponikao u svoje misli, ćutao sam i sam. Nisam Šolaju znao dugo, kao ni druge Krajišnike, tek od jeseni prošle godine, ali bezbroj je

nevidljivih niti bilo ispleteno među nama. Šolaja je bio izraz onog najčestitijeg, najzdravijeg i najborbenijeg, izraz samopoštovanja i nepokora našeg seljaka. Imao je istančan i pouzdan komandantski nerv.

Tito me prenu iz tmurnih misli:

- U Partiju ga niste primili?
- Ne – rekoh, i tek mi tad posta jasno kako smo sitničavi, i prema seljaku prosto nepoverljivi.
- Bio je kandidat za člana Partije.
- Poginuo je kao komunist! – reče Tito.

To sam onda i preneo našem komitetu: da se odlukom generalnog sekretara KPJ, u spisak komunista unese i ime poginulog Sime Šolaje.

V U drugoj polovini avgusta planovi Vrhovnog štaba i našeg Operativnog štaba bili su potpuno usklađeni. Na žalost, veze među nama su još bile kurirske i nisu uvek najbolje funkcionisale, ali Titove osnovne zamisli smo znali i – to je uglavnom bilo dovoljno da ne grešimo. Na osnovu naših prethodnih razgovora i predloga iznošenih i pre i posle neuspeha na Kupresu, drug Tito nam je najpre 17. avgusta a zatim i 19. avgusta poslao uputstva za akcije.

Pre nego je krenuo s Cincara u Glamoč – a krenuo je predveče 16. avgusta (sutradan, 17. avgusta javio je »Krajiškom operativnom štabu«: »Od sada nas izvještavajte o svemu preko Glamoča. Tito«) – drug Tito nam je pisao:

»... Posle likvidacije Mrkonjić-Grada treba likvidirati Jajce, ali treba prethodno to mesto dobro izvideti i predvideti sredstva i snage koje bi ga sigurno likvidirale. Zauzećem ovih graničnih čvorova i produbljivanjem dejstva ka Banjoj Luci, Bihaću, Kupresu i Bugojnu naša oslobođena teritorija bila bi potpuno sigurna i s nje bismo mogli poduzeti vojničke poduhvate u pravcu istoka i severa i jugo-zapada. Uveliko bismo dali podršku dalmatinskoj i ličkoj zoni gde je raspoloženje za naš pokret vrlo živo i veliko ... «.

Inače smo mi u nekoliko navrata u avgustu govorili s drugom Titom o oslobođenju Mrkonjića i Jajca. Kako smo iz Jajca imali vrlo dobra i redovna obaveštenja od ilegalne partijske organizacije i nekih domobrana s kojima smo se povezali, rekao sam drugu Titu da Jajce možemo u svako doba osloboditi, samo – držati ga duže ne možemo:

– Ako treba da ga oslobodimo na par dana, oslobodićemo ga!

– Treba nam Jajce – rekao je drug Stari. Pa je na tome i u uputstvu insistirao. Osim toga tražio je da prodi-

remo prema Sanskom Mostu, ali i prema Uni i Kozari »da bi se iz te bogatije prostorije izvuklo što više žita«.

Mrkonjić-Grad smo, po mom uverenju, mogli držati duže. Procenjujući situaciju i određujući koji su to punktovi s neprijateljskim snagama otkud trenutno preći najveća opasnost za slobodnu teritoriju, opredelio sam se za napade na Vrhpolje i Mrkonjić-Grad, a onda i na Jajce. Tito je od oficira obaveštajnog centra III odreda Makse Dakića 14. avgusta primio vrlo precizne informacije:

»Sa Mrkonjićem smo tek skoro uspostavili dobru vezu. Prema najnovijim obavještenjima u Mrkonjiću nema mnogo domobrana, a ima svega oko 60 ustaša. Skoro je izvršena smjena vojske. Oficiri kao i domobrani nisu za borbu. Tako prije nekoliko dana četnici su pronijeli vijest da će udariti partizani na Mrkonjić po noći. Oficiri, iako su doznali za to, nisu išli na položaje nego su i domobranima naredili da, u slučaju napada partizana, ne pucaju nego da se povuku... U gradu ima oko 30 drugova koji bi bili spremni da izvrše dodijeljene im zadatke... Oko osamdeset pet posto četnika sa Drenovićevog sektora simpatišu nas partizane. Ako bi se napadao Mrkonjić prije čišćenja njihovog sektora, mogli bi računati na taj procenat...«

Drug Tito je lično razradio plan napada na Mrkonjić-Grad. Za operaciju je odredio 2. proletersku, 3. proletersku i 1. krajišku brigadu. Od 1. i 2. brigade zatražio je u naređenju od 16. avgusta da se stave »na raspoloženje Operativnom štabu za Bosansku Krajinu – drugu Kostić«.

Naređenje druga Tita 2. proleterskoj i 1. krajiškoj pokazuje njegove izuzetne kvalitete. On misli na sve, on predviđa sve. On čak brigade upućuje: »u pokretu pazite se od avijacije«. Insistira: »Prilikom provođenja operacije oko Mrkonjić-Grada jedinice neka vam budu što pokretljivije«. Savetuje štabovima brigada da »komore, ranjene i iznemogle drugove« ostave »u sigurne, udaljenije baze«, pa čak i lokacije za to predlaže (»Janj, ili neko drugo mesto«), ali pri tome on to prepušta neposrednoj komandi da na licu mesta reši – »kako to nađe za shodno Operativni krajiški štab«.

Mislio je i na pozadinu i lokalne jedinice (»taj odred treba da se poštara za izvlačenje žetve iz Kupreškog polja«), na snage koje će ostati tamo otkud brigade odlaze (»Štab odreda treba da formira Kupreški bataljon«) i na

opsadu Kupresa («Ove čete sa raznih pravaca treba da ugrožavaju Kupres»), pa savetuje: »Učinite sve da se taj bataljon što pre formira... te da se ne bi osetilo vaše odsustvo«. Uvek pri tome misli na čoveka, na napor, na to da niko ne može izdržati više nego što je jak, pa upozorava »da je I proleterska brigada u poslednje vreme imala velike napore, da je dosta iscrpena, pa je potrebno da se ta jedinica prethodno odmori i snabde odećom«. Istovremeno je partizanskim radionicama u Glamoču naredio da tih dana rade samo za jedinice Druge proleterske, kojoj u narednoj operaciji — tražio je — »dajte sporadnije zadatke«.

Drug Tito je pisao da ću ja sastaviti plan za mrkonjić-gradsku operaciju, ali — eto što je značilo biti na području gde se mogla čuti njegova neposredna komanda! — pri tome savetuje da imamo na umu »da ovome gradu treba prići obuhvatnim manevrom preko Sinjakova i sela Barači-Podrašnica. Ovim drugim pravcem treba da usledi glavni napad. Pri izvođenju akcije treba da budu zatvorene komunikacije od Banja Luke i Jajca...« A kad je već tako odredio taktiku napada, kaže: »Sve detalje predvideće i odrediće Operativni štab za Bosansku krajinu, drug Košta«.

I ovog puta podseća: »pre napada... prikupiti sve podatke!«

Brigade, kojima određuje nastupne pravce, upozorava: »Imajte u vidu da prolazite preko četničke teritorije. Nastojte da sve te grupe neutrališete i pridobijete u naše redove. Izidite pred mase sa unapred pripremljenim proglasom«. Ali, pruže li četničke grupe otpor — treba biti nemilosrdan; »energičan do krajnosti«. Pri tome drug Tito računa i na nacionalne osećaje ljudi onog kraja. Savetuje štabovima da »prisustvo II proleterske« iskoriste »politički kao jedinice iz Srbije, na političkom razbijanju četničkih bandi u tome kraju.«

Još jedan detalj iz Titovog uputstva:

»Svaki bataljon mora imati flaše s benzinom za paljenje neprijateljskih tačaka otpora.«

Sećam se, u naređenju meni upućenom za izvođenje operacije na Mrkonjić-Grad, tražio je da sve borce obavestim, pre napada, kako je »Glavni štab za Srbiju jutros izvestio da su Jablanički i Toplički odred za celo vreme, uprkos velikih neprijateljskih ofanziva, ostali potpuno sa-

čuvani i da razvijaju uspešno dejstvo. U Šumadiji i Zapadnoj Srbiji postoje četiri partizanska odreda...«

Mislio je na moral svojih ratnika.

Mrkonjićgradska operacija, u Vrhovnom i u mom štabu pomno pripremana, izvedena je dosta drugačije od mog plana. Onog dana kad je drug Tito, napuštajući Cincar, uputio direktivu 1. krajiškoj i 2. proleterskoj – 17. avgusta – po mom pratiocu Gajiću poslao je i meni veoma opširno pismo na nekoliko stranica. Pisao mi je da mi »za likvidaciju Mrkonjić Grada« daje »na raspoloženje Prvu krajišku udarnu brigadu i II proletersku NOP udarnu brigadu«, a savetovao je da iskoristimo prisustvo proletera »u političkom pogledu«. Tražio je – predlažući (»bilo bi dobro«) prilikom napada obuhvatni manevar sa zapada i istoka – da se hitno povezem »sa brigadama koje su upućene u predeo Janja, selo Brđani«.

Gajić je 17. avgusta, doprativši komoru Vrhovnog štaba i samog druga Tita u Glamoč, krenuo u Lušci Palanku. Kad je stigao u naš Štab na Vodicama, bio sam na položajima Druge krajiške brigade, u dolini Sane, u Vrhpolju, na vratima Zmijanja. Još tad nisam znao kako je drug Tito zamislio da izvedemo napad na Mrkonjić, ali znao sam da ćemo ga napasti, svakako do kraja avgusta. Zbog toga sam i žurio da očistimo zapadne prilaze Mrkonjić Gradu. Taj zadatak je dobila Druga brigada, koju smo formirali još 2. avgusta, a svi bataljoni su prvi put bili okupljeni u selu Bošnjacima, ispod Otiša, između Sanskog Mosta i Lušci Palanke, 16. avgusta.

Do te smotre u Bošnjacima, na pokošenoj livadi okruženoj bukovom šumom, još tolika vojska nije bila okupljena u Podgrmeču – preko hiljadu boraca Podgrmeča i Krajine. Livadom vojska zaleгла, a oko vojske narod, nepregledna masa žena, devojaka i staraca; i deca su tu – pioniri postrojeni u dvoredovima stižu, s pesmom.

Brigada je, prilikom formiranja, imala 1200 boraca – tri bataljona: Udarni kozarački (komandant student Ranko Šipka, komesar gimnazijalac Idriz Čejvan), Udarni podgrmečki (radnik Đuro Štrbac i Mile Malešević) i reorganizovani Četvrti kozarački bataljon (Mlado Obradović i Milan Vrhovac). Brigada je imala i zasebnu Prateću četu – komandir Mile Ševo, komesar Košta Banjac.

Kad je stigla naša mala kolona iz Lušci Palanke, bataljoni su već bili postrojeni, u dvoredovima, jedan iza drugoga. Dočekali su nas članovi štaba: komandant, bivši po-

ručnik, poreklom Banjalučanin Ratko Martinović, komesar banjalučki komunist Niko Jurinčić, i njihovi zamenici Đurin Predojević i Dušan Misirača.

Tog istog dana, posle smotre, prikupivši prethodno podatke o rasporedu neprijatelja, Drugoj krajiškoj brigadi sam naredio »da se napadne Vrhpolje, koje služi kao predstraža Sanskom Mostu«. Zajedno s bataljonima Druge brigade napadale su i neke jedinice Prvog i Petog odreda. Trebalo je da napad izvedu u noći 17. i 18. augusta. Drugi bataljon, na žalost, nije na vreme prešao Sanu i nije obezbedio akciju od Sanskog Mosta. Napad je ponovljen i 21. augusta, ali i tada nije postigao uspeh. Još pre drugog napada, 18. augusta, ukorio sam Ratka i Niku: nije postignuto dogovoreno sadejstvo, a ni Štab nije bio upozoran, kao što se očekivalo.

Za vreme napada na Vrhpolje bio sam na Vodicama, u Štabu. Tamo smo 18. augusta održali sastanak s Dragom Mažarom, Ilijom Došenom, Milanom Zorićem, Ljubom Babićem i Gojkom Gajićem, koji su sačinjavali štab Šestog odreda. Slavko Rodić i ja smo 17. augusta tražili »da svi drugovi iz Štaba Odreda dođu u Operativni štab radi dogovora o radu« zbog osetljivosti terena na kojem je Odred trebao dejstvovati. Taj je teren »nacionalno raznolik, sastavljen od Srba, Muslimana i Hrvata, a na tom terenu oseća se i uticaj četnika«.

Istog dana posetio nas je i rukovodilac saniteta Vrhovnog štaba Gojko Nikoliš, izvrstan organizator saniteta, dobar drug, s kojim sam se sprijateljio u Španiji. Gojko je iz sela Sjeničaka s Korduna, kod Karlovca. To selo je nama dok smo bili u logoru 1939. i 1940. godine poslalo desetak paketa. U Sjeničaku sam bio nekoliko dana krajem jula i početkom augusta 1941. godine. Pričao sam dugo s Gojkom o Španiji, logorima i Sjeničaku. Neobično mu je drago, kad mu hvalim brata, jednog od kordunaških prvoboraca:

— Primio me je kao da sam mu najrođeniji. I svi ostali u selu. Svi su za partizane ...

Gojko s njima nije imao veze od početka ustanka.

Tita sam obavestio o Gojkovom dolasku u naš Štab i o tome da smo se »sa njim dogovorili o svemu potrebnom za smeštaj ranjenika iz proletherskih brigada.« Budući da je Gojko u našem Štabu nagovestio mogućnost da se neke proletherske brigade upute na odmor, Titu sam

predložio da pošalje »dve brigade na teren našeg Prvog odreda (Grmeč) gdje bi imale zadatak da zauzmu položaje uzduž Une oko Bosanskog Novog i rudnika Ljubije, gdje bi se mogle odmarati i oporaviti, dok bi mi sa našim snagama koje sada drže te položaje i u zajednici sa našim udarnim brigadama mogli izvršiti izvesne akcije, i to na Sanski Most i još neka neprijateljska uporišta, a posle bi u zajednici s tim proleterskim brigadama mogli da prodremo u pravcu Kozare, te bi na taj način mogli podići ljetinu i u tim krajevima«.

Događaji nisu dopuštali ni najumornijima da predahnu.

Sve snage u zapadnoj Bosni i Dalmaciji su bile u ratnom rasporedu. Vrhovni komandant nije mogao dopustiti brigadama da se odmaraju, iako je najveću brigu poklanjao borcima. U jednom pismu onih dana sredinom augusta tražio je da se naredi »šefovima radionica u Glamoču da se sva izrađena odeća i obuća ima odmah staviti na raspoloženje Štabu 2. brigade«, koja »vrši pokret ka Bosanskoj krajini«, a »stoji vrlo slabo sa odećom i obućom«. Pisao je da odmah treba »doturiti najmanje 450 garnitura odeće i obuće« i ujedno »da sve borce s većom treba snabdeti«.

Ovo naređenje o opremanju Druge proleterske izdano je u vezi njenog pokreta prema Mrkonjić Gradu. O tom pokretu drug Tito je Operativni štab obavestio u pismu koje nam je Gajić doneo 17. augusta. Vrhovni komandant nam je tada pisao kako ga »raduje formiranje Druge krajiške brigade ... kao i postavljanje druga Martinovića za njenog komandanta«, jer — pisao je — »verujemo da će ta brigada i njen komandant uspešno rešavati poverene zadatke«. Takođe je pisao da rado prihvataju »i formiranje Treće krajiške«, ali je savetovao »da pojedini udarni bataljoni ostanu kao samostalni na izvesnim teritorijama radi njihove zaštite i dejstva, kao i razvlačenja neprijateljske pažnje na širem prostoru«. Ispravnom je ocenio našu odluku o formiranju Šestog odreda i pri tome je od nas tražio »da četničke bande na rejonu tog odreda politički« treba razbiti i neutralisati, »a zatim priključiti poštenu deo u naše redove«.

Poveravajući mi komandu nad jedinicama koje su trebale napasti i osloboditi Mrkonjić, Vrhovni komandant nije inzistirao na žurbi. Tako je, na primer, smatrao da se Druga brigada pre uključenja u operaciju svakako tre-

ba odmoriti («potrebno je da se ta brigada na vašem terenu prethodno odmori i snabde, a zatim je uvedite u borbu«).

Prva krajiška i Druga proleterska su od Vrhovnog komandanta dobile naređenje da s područja Blagaj – Novo Selo prema Mrkonjiću krenu vi noći 17. i 18. augusta. Dasetak sati kasnije, u jutro 18. augusta, kuriri iz Glamoča su mi predali novo Titovo obaveštenje o pokretu brigada. Vrhovni komandant je pisao: »Biće upućene iz predela Novo Selo – Blagaj za nekoliko dana«, a za to vreme trebalo je da mi izvršimo »sve pripreme u tom pogledu«. Naredno obaveštenje smo primili 20. augusta: brigade kreću noću 21. i 22. augusta, »bilo preko Medne, bilo preko Sinjakova« i »biće oko Mrkonjića zorom 24. ili 25. augusta«. U istom pismu Tito nas je obavestio kako »Kupres nismo mogli prepadom zauzeti« i kako »sada neprijatelj tamo prikuplja izvjesne dijelove, vjerovatno u ofanzivne namjere«.

Kuriri koji su nam doneli Titovo pismo pisano 19. augusta u podne, doneli su i izveštaj Ratka Marušića »o akciji na Kupres i okolna sela«. U sadejstvu s Drugom proleterskom i Četvrtom crnogorskom proleterskom, »naša brigada imala je zadatak da likvidira neprijateljska uporišta Plazenicu, Velika Vrata, čardačicu i da upadne u grad Kupres«. Štab brigade je ocenjivao da su »svi bataljoni izvršili svoje zadatke«. Ratko je pisao da je »Prva četa Prvog bataljona upala u sam grad bez pucanja« pri čemu se istakao komandir Mikan Marjanović, »koji u napadu na gradove upada bez pucnja u sam grad«. Pisao je i o ostalima koji su se posebno istakli, na primer: »Krupljanin Boško, partizan 1. čete 2. bataljona, koji se toliko približio neprijatelju da je došao ispod samog neprijateljskog utvrđenja i zaskakivao se kako bi dohvatio neprijateljske puške koje su virile iz puškarнице... bacao je bombe u puškarнице i ubio 3 ustaše, a kada su počeli bježati, ubio je iz puške još trojicu. Komandir 2. čete 2. bataljona drug Pašagić Boško (član KPJ) vodeći svoju četu, ranjen je u nogu pred samim gradom. Drugovi su mu previli ranu i savjetovali mu da se vrati, ali on, iako ranjen, smatrao je da mora da izvrši svoj zadatak – zarobljavanje topova i herojski je poginuo 30 metara od topova. Ostali drugovi, kada su vidjeli da im je komandir poginuo, jurnuli su naprijed da izvrše zadatak i osвете komandira. Tu su se naročito istakli: 1. vod 2. čete i

drugovi Ljevar Joso (član KPJ) i Gavranović Gojko (kandidat KPJ). U 3. četi 2. bataljona istakli su se zamjenik komandira Trikić Gojko (član KPJ) i politički komesar Ličina DMITAR (član KPJ), koji su se istakli u borbi svojom neustrašivošću...«

U napadu na Kupres Prva krajiška imala je 21 mrtvog i 74 ranjena borca.

Vrhovni komandant mi je 25. augusta vrlo lepo govorio o držanju Krajišnika na Kupresu, a isto tako i Peko Dapčević, koji je 18. augusta pisao Titu:

»Krajiška brigada, koja je jednim snažnim jurišem upala u grad sa pravca čardačica — Guber i očistila izvjesni dio varošice, zadržala se jedno vrijeme pod strahovitom neprijateljskom vatrom, koja je obasipala ulice i pravila pravi baraž pred našim trupama... Krajiška brigada je davala odstupnicu našim bataljonima sa prihvatnih položaja čardačice i tek poslije izvlačenja naših jedinica povukla se u pravcu Zlosela. Borci naših jedinica sa najvećom hvalom pričaju o držanju Krajiške brigade, čiji su borci bili nošeni elanom i hrabrim držanjem naših jedinica ... Naši partizani visoko cijene borbenost i požrtvovnost Krajiške brigade, i sa velikom ljubavlju pričaju o njihovim aktima herojstva. Iskovala se prava proleterska ljubav između obe brigade.«

Čim sam primio obaveštenja o pokretu grupe brigada prema Mrkonjiću, ne znajući da je Vrhovni štab naredio i Trećoj proleterskoj sandžačkoj da takođe krene »noću 21/22. ovoga mjeseca iz predjela Rujani — Čelebić pravcem: Glavnice — Mliništa — Podrašnica — Podbrdo« i da se poveže s 1. krajiškom i 2. proleterskom kod Rogolja, s već razrađenim planom za napad na Mrkonjić, krenuo sam u susret brigadama, uveren da ću ih sresti u zoni Ribnika, »tako da bi mogao rukovoditi sa svim tim akcijama«.

Pre polaska, Titu sam poslao pismo:

»... Po svim naređenjima i uputstvima koje ste nam izdali, mi smo odmah postupili. Naša 2. udarna brigada dobila je zadatak, da zaposjedne položaje iznad Ključa, u Sokolovu i Ratkovu... S tim će biti osigurano nastupanje Prve krajiške i Druge proleterske brigade. Za osiguranje žetve oko Sanice i Ključa, i sprečavanje eventualnog prodiranja neprijatelja od Sanskog Mosta, ostavićemo 1. bataljon VI odreda, a eventualno i neke snage naše Treće

udarne brigade. Te snage ujedno će biti zaštita našoj Drugoj udarnoj brigadi sa sjevera... Pri formiranju Treće udarne brigade, koja je uglavnom formirana od snaga Petog krajiškog odreda, vodili smo računa da ne ugrozimo sektor toga odreda... Izdali smo, shodno vašem naređenju, naređenje Štabu Trećeg odreda da prebaci jedan dio snaga u pravcu Novo Selo – Blagaj, odakle će presjecati komunikacije Bugojno – Kupres, vršiti ispade prema Kupresu i organizovati izvlačenje žita iz Kupreškog polja... Naredili smo Štabu Petog odreda da odmah stupi u vezu sa Štabom Sjevernodalmatinskog odreda i ličkih odreda i da organizuju napad na Bosansko Grahovo ...»

Iz Luči Palanke sam otišao 21. augusta, oko 11 sati, baš u trenutku kad je načelnik Vrhovnog štaba poslao kurira k nama. Arsinog kurira sam sreo na putu prema Ribniku. Javljao je da su jedinice određene za napad na Mrkonjić poslane (»odredili smo i Treću brigadu 4. bataljona – 600 boraca«). »Sve ove trupe 24. zorom biće oko Mrkonjića, gdje s njima treba uhvatiti vezu«. Pre nego je poslao ovo pismo Operativnom štabu Jovanović je bio sa štabovima Prve i Druge brigade, koji »predviđaju napad noću 24. i 25. augusta« i »predlažu da drug Košta sa bataljonom 'Sako' i ostalim odredskim snagama krene iz Ribnika u pravcu Rogolja, gdje će se povezati sa njima«.

Nadao sam se da ću tokom jutra i popodne 24. augusta uspešno rasporediti sve jedinice predviđene za napad i da ću konačno naređenje, na bazi već razrađenog plana, komandantima Izdati posle komandantskog izviđanja, ali – svi moji lepi planovi su bili uzaludni. U predjutro 24. augusta, kad sam ja stigao pred Mrkonjić, proleter i 2. brigade i Marušićevi Krajišnici su već bili u gradu, kojeg su napali u 1.45, a oslobodili u 4.30. Nadporučnik Ključec zapovjednik oružnika u Jajcu javio je 28. augusta da je »ovom prilikom zarobljeno tri satnije domobrana«, ali je veći deo domobranske posade izbegao zarobljavanje, izvukavši se preko Grabeža, jer s te strane nije vršen napad, a nisu ni obezbeđenja postavljena. U tom smeru su se izvukli i Drenovićevi četnici.

Prodor u Mrkonjić je izvršen smiono i brzo. Ni jedna brigada nije imala žrtava, a zarobljeno je 169 domobrana i četiri oficira. Zaplijenjeno je gotovo sve mrkonjićgradsko naoružanje – top, 8 mitraljeza, 9 puškomitraljeza, 3 minobacača... Činilo se da štabovi Prve krajiške i Druge proleterске zaslužuju sve pohvale. Ali ja nisam bio zadovo-

ljan. Uspeh je mogao biti znatno veći da su naši bataljoni, kako je bilo zamišljeno u planu Operativnog štaba, sačekali neprijatelja na području Grabeža i tukli ga delomično u gradu, a delomično na izlasku iz grada. Svoje kritičke primedbe sam izneo na sastanku obaju štabova. Načelnik štaba 2. proletherske, Vojislav Đokić, prihvatajući te primedbe, obavestio je Vrhovni štab:

»... Neprijatelj posle poraza nije osetio silinu našeg pritiska i gonjenja do konačnog uništenja. Iako se neprijatelj razbijen povlačio u paničnom strahu, mi smo svi ostali neaktivni. Stvorili smo neprijatelju mogućnost da se pribere, da svoje snage sredi i da nam počne da došađuje ...«

Prodor naših brigada u Mrkonjić, silovit i neočekivan, kod neprijatelja je — video sam to u jednom kasnije zaplenjenom pismu velikog župana iz Jajca — »pobudio senzaciju«. Ustaše su za potpuni poraz optuživale četnike, koji su — čitamo u ustaškom izveštaju — »izrabljivali susretljivost hrvatskih, kako vojnih tako i građanskih vlasti, obilno se snabdevajući količinama soli, duhana i streljiva, a pribavljajući i materijalna sredstva pod raznim izgovorom«. Mrkonjićgradski četnici su, javlja veliki župan Jajca, »do polovine lipnja 1942. godine dobili pod raznim naslovima 53.000 kuna« a samo »3. kolovoza je isplaćeno 100.000 kuna u svrhu hitne pomoći četnicima, 6. kolovoza 60.000 kuna za nabavku opreme četničkim odredima...«

Većina četničkih bandi se sklonila u Banju Luku, a neki su bili uhvaćeni. O njihovim sudbinama trebalo je da odluči narodni sud. Samo jedan od komandanata je doveden preda me. Imao je sina i kćer. I sin i kćer tog nevoljnog četnika bili su naši borci, i to odlični borci, i skojevci oboje. Sina toga četničkog komandanta sam sreo pred mojim štabom u Mrkonjiću. Znao je da mu je otac uhapšen. Kad sam mu spomenuo oca, pogledao je u zemlju, pocrvenevši. Stidio se. Ali nije ni reč rekao u obranu uhvaćenog komandanta. A ja naprosto nisam znao šta da učinim. Gotovo čitav sat sam saslušavao zarobljenika. Govorio je o vezama sa ustašama, o tome kako su sačekivali u zasedama partizanske kurire ili patrolu, o pljački, o paljenju muslimanskih sela ...

— Streljaćemo te! — kažem, a on na to ćuti. Tek nešto mrmlja u bradu, jedva čujem:

— Neka deca prežive ovo zlo vreme.

- Voliš svoju decu?
- Ta otac sam.
- A pucaš na njih, s Nemcima, s koljačima svih vrsta ratuješ protiv dece vlastite ...

Opet je dugo ćutao, a onda je odnekud smogao snage, uspravio se, u oči me gleda:

- Kriv sam. Pred decom sam svojom kriv. Ubijte me!

Nisam dao da ga ubiju, zbog njegove dece. Hteo sam *j* čuti šta kaže Vrhovni komandant. Kad sam Titu ispričao 0 »vojvodi« i mom razgovoru s njim, o čestitoj deci, i izneo moje dileme, drug Tito se uzšetao. Znao sam da je 1 on, uza svu svoju bezmernu ljudsku širinu u kojoj nema ni trunke zavisti i osvetoljubivosti, ipak komandant i verovao sam da će narediti da onog četnika streljamo.

Ipak, ne učini tako:

- Pusti gnjidu. Zbog dece ga pusti. I reci mu tako: zbog dece!

Ne spominjem ime tome čoveku jer su mu deca živa. Zbog njih ne spominjem: poštteni su komunisti. A i on, posle puštanja iz zatvora, na sve načine nam je pomagao – da iskaje grehe.